УДК 745

Л.Н. Донина

ТАТАРЛАРНЫҢ ЧҮКЕП ЯСАЛГАН БИЗӘКЛӘРЕ ТЕХНОЛОГИЯСЕ ҺӘМ ОРНАМЕНТАЦИЯСЕНДӘГЕ МИЛЛИ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘР ТУРЫНДА

В статье рассмотрены этноспецифические особенности татарской чеканки. Технология и орнамент, знаково-образная система и трактовка мотивов сложились на основе совокупности технических приёмов и эстетических предпочтений, характерных для золотоордынской торевтики. Статья основана на результатах исследования ювелирного искусства казанских татар в технико-технологическом аспекте.

Ключевые слова: Золотая Орда, каллиграфический орнамент, мотив птицы, растительный побег, чеканка насечкой.

Зәркән эшләнмәләр үзләренең мәгълүмати киңлеге (техник-технологик параметрлары, формаль-морфологик билгеләре, орнаменталь тамгалары һәм символлары) ягыннан халыкның этномәдәни тарихы белән тыгыз бәйләнешле традицион сәнгать үсеше этапларын билгеләүдә фундаменталь чыганак ролен үтиләр.

2013–2014 елларда «Евразиядәге төрки халыкларның ювелир бизәкләре: уртаклыклары һәм үзенчәлекләре» (РФФИ № 13–06–97056) дигән тикшеренү проекты кысаларында Казан татарларының һәм Евразиянең башка халыкларының Россиянең эре музей фондларында һәм махсус саклау урыннарындагы бизәлеш технологияләре традицияләрен өйрәнүгә зур игътибар бирелә башлады. Татарстан Республикасы Милли музее фондларындагы төрле технологияләр (филигрань, чүкү, граверлау) нигезендә эшләнгән бизәкләр рәсемгә төшерелде, ул XVIII–XIX гасырларда Казан татарларының ювелир эшчәнлеген үстерергә ярдәм иткән коралларның «эзләрен» күрергә, технологияләрнең генезисын һәм милли үзенчәлекләрен ачыкларга мөмкинлек бирде [Донина, Суслова, с. 222–236].

Татарларда зәркән эшләнмәләрне чүкеп бизәкләү зур үсеш ала алган. Аеруча тукыма әйберләргә (иңбаш каешы, күкрәкчәләргә) тегеп куя торган тәңкәләрне, шулай ук асма бизәкләрне һәм Коръән тышлыкларын чүкеп эшләгәннәр. Татарларның чүкеп эшләнгән бизәкләре аерым үзенчәлеккә ия. Чүкү коралы эзеннән аның *киртләү* (сырлап ясау) *ысулын* характерларга була. Эшләнмәдә ул рельефны формалаштыра, рәсемнең сызык рәвешендәге тамгаларын хәтерләтә. Еш кына чүкеп бизәкләүне чокып бизәкләү (гравировка) дип тә кабул итәләр, чөнки карап торышка ул аннан әллә ни аерылмый. Аларны гомуми стилистика гына аера: чүкеп

бизәгәндә яссы түбән рельефлы орнамент металл пластинаның шома өслегеен саклаган хәлдә башкарыла. Фон эчкә батып тормый, ә «түгәрәкләнгән» фактура белән тулыландырыла. Чүкеп бизәү өчен төрле диаметрдагы торбачык-чеканнан файдаланалар, ул металл өслегендә ярымтүгәрәк төерләр калдыра. Татарларның зәркәнчелек традицияләре шушы ысулга нигезләнгән.

Өслекне вак кына түгәрәкләр белән тулыландыру VIII–XI гасырлардагы согыдларның металлга бизәк төшерү ысулына хас [Даркевич, 2010, с. 72]. XII гасырдагы византиялеләрнең көмеш касәләре дә шушы алымга нигезләнгән [Даркевич, 1975, с. 102, 180]. XIII–XIV гасырлардагы Алтын Урда нәфис бизәкләре дә шушы юл белән эшләнгән [Федоров-Давыдов, с. 174–175]. XIX гасырда казакъ ювелир сәнгатендә дә чекан белән сырлап бизәү күзәтелә [Маргулан, с. 198–199; Сычева, с. 155], чүкеп бизәү башкортлар өчен дә хас [Шитова, с. 128–131].

Татар осталары, бизәк төшерү өслегенең формасы нинди булуга карамастан, орнаментлар композициясенең билгеле бер принципларын саклаганнар. Өслекнең үзәк өлешенә эпиграфик орнаментлар яки «шәҗәрә» мотивлары төшереп, аны каймасыман (үсемлек сабакларын геометрик формага салып, ике яклап дулкынландырып тоташкан) бизәкләр белән уратып алганнар. Табылган борынгы истәлекләрне анализлау күрсәткәнчә, татарларның чүкеп бизәкләү өлкәсендәге техник-технологик үзенчәлекләре һәм мотивлары Алтын Урта чоры мәдәнияте өчен характерлы булган, күчмә һәм утрак тормыш белән яшәүче халыкларның мәдәни казанышларын үзләштерү һәм аны җирле техник алымнарга, эстетик зәвыкка нигезләп эшкәртү нәтиҗәсендә формалашкан [Сокровища…, 2000].

Казан татарларының зәркән сәнгатендә орнаментлар технологиясе барлыкка килү һәм аның мотивлары закончалыклы күренеш. Идел буе һәм Урал төбәгендә хәзер яшәүче татарларның формалашуы XIII–XV гасырларга барып тоташа, ул – X гасырда ук инде мөселманлыкны кабул иткән төрки телле болгарлар белән күпсанлы угыз-кыпчак кабиләләренең әкренләп аралаша һәм кушыла башлавы нәтиҗәсе. Алтын Урдада бердәм төрки-татар халкының формалашу процессы XIII–XIV гасырларда ук башлана, һәм империядә яңа этнос – төрки-татар халкы барлыкка килә [Усманов, с. 34, 42]. XVI гасырда инде Идел–Урал регионы төрки-татар этносы, нигездә, формалашып җитә, һәм бу күренеш Идел һәм Урал буйларында башкортларның, татарларның аерылып чыгуына китерә [Халиков, с. 92–93]. Шулай итеп, Казан татарларының традицион мәдәнияте төрки, төрки-монгол һәм төрки-мөселман халыклар йогынтысында формалаша.

Шуны истә тоту мөһим, идарә итүчеләр династиясе, шулай ук аксөякләр катлавының билгеле бер өлеше ягыннан гына Җүчи Олысы монголларныкы санала, ә төп халкы буенча ул, яши

башлавыннан бирле, төрки дәүләт булып кала [Усманов, с. 33]. Алтын Урта зәркәнчелек сәнгатенең декоратив бизәкләү стиле механизмын «дала орнаменталистлары» исемен алган урта гасыр башы Евразия стиле контекстыннан башка аңлау мөмкин түгел. VIII гасырдан башлап, Бөек Далада һәм аның чикләреннән тыш та зәркән эшләнмәләрне үсемлек орнаментлары белән бизәү өстенлек иткән. Төрки халыкларның дөньяга карашының һәм аларда декоратив сәнгать үсешенең нигезен төрки кабиләләрдә идеаллаштырылган, мифологик һәм эпик сөйләм традицияләренә әверелгән үсемлекләрне гәүдәләндерү тәшкил итә [Федоров-Давыдов, с. 11, 22, 61].

Татарларның төсле металл тәңкәләрдәге чүкеп бизәлгән орнаментлары, нигездә, каллиграфик текстлардан гыйбарәт була [Донина, с. 64–79]. Ул өслек үзәгенең регистрына урнаштырыла, үсемлек сабаклары белән каймалана. Үзәк өслекнең регистрлары саф металл полосаларына бүленә, яки нәсх стиленә хас булган ирсал алымнары кулланыла.

2014 елда танылган әдәбият белгече һәм рәссам-каллиграф Н.Ф. Исмәгыйлов (тәхәллүсе – Нәҗип Нәккаш) тәңкәләргә гарәп хәрефләре белән язылган 50 ләп текстны тәрҗемә итте. Аларны өйрәнеп тикшерүдән ачыклангача, түгәрәк тәңкәләргә *Һүә йәгъмәлү* (беренче юлда); *Мөһре шәрифә ирер* (икенче юлда) дип язылган (ТР Милли музее, инв. №№ 10198-86, 10221-218, 10221-247, 10221-227, 10221-281, 10221-293, 10221-36). Түгәрәк тәңкәләр татар милли киемнәре комплексын тәшкил иткән әйберләрнең һәркайсында диярлек кулланылган. Көнкүреш предметлары һәм бизәнү әйберләрен Коръәни тамгалар белән күркәмләндерү Аллаһка якынаюны аңлаткан. Моннан тыш, Коръән сүзләренең тылсымлы көченә ышану да «халык исламы»нда чагылыш тапкан. Каллиграфик текстлар явыз көчләрдән саклаучы бөти функциясен үтәгән. Коръән сүзләре һәртөрле зыяннан саклый, дип ышанганнар һәм аларны савыт-сабага, алкайөзекләргә, беләзекләргә, металл көзгеләргә, махсус металл такталарга язганнар, шулай ук кәгазь кисәкләренә язып, бөти итеп тагып йөргәннәр [Саблуков, с. 66].

Чәч төбе дип аталган турыпочмаклы итеп киселгән эре тәңкәләр аерым әһәмияткә ия. Алар сәнгати эшләнешенең сыйфаты белән аерылып торганнар, кемгәдер изге теләкләр юлланган тексттан гыйбарәт буларак, сулф почеркында нәсх элементлары кулланып язылганнар. *Чәч төбе чәчкап*ның (*тезмә*нең) өске өлешенә тегеп куела һәм мөселманнарда бөти (амулет) вазифасын үти. Мондый тәңкәләр урынына, *чәккапка*, еш кына, сихерләү максаты белән кәгазьгә язылган сөйдергеч *бөтиләре* дә тегеп куйганнар. *Чәч төбен* футляр формасында ясап, аңа догалар язылган кәгазьләрне салып, *хәситә* урынына файдаланганнар. Кызлар андый футлярда мәхәббәт сүзләрен истәлек итеп саклый торган булганнар [Воробьев, с. 294].

Чәч төбе тәңкәләрен бизәүдә «Мәгарә кешеләре» – *Йәмлиха,*

Мәслинә, Мәксәлминә, Зәнүш, Мәрнүш, Сазнүш, Кафаштатиуш, Кытмир дигән исемнәре еш кулланылган [Коран, 18; 9–26] (ТР ММ, инв. №№ 10221–129, 10221–215). Бу исемнәр хатын-кызларның яклаучысы булып саналган, һәм алар төрле материалга язылган. *Сахибегә һәр заманда бәлаләрдин сакласын Хак Тәбарәкә* дигән гыйбарә дә киң таралган (ТР ММ, инв. № 10221-230).

Үзәк композиция «үсемлек үрентеләре» белән каймалана. Бик борынгы үрнәкләрдә мотивның беренчел формалары да очрый. Алар, нигездә, зур күләмле һәйкәлләрдә һәм ислам илләрендәге гамәли сәнгать үрнәкләрендә бар [Веймарн, с. 14], Урта Азия илләрендәге биналарның архитектур бизәлешләрендә [Денике, с. 15], VIII–XIII гасырлар Урта Азиясе көмеш эшләнмәләрендә [Даркевич, 2010] кулланылган. Казан татарлары декоратив-гамәли сәнгатенең барлык төрләрендә (ташны кисеп бизәү, металлны рельефлап бизәкләү (торевтика), күн кисәкләреннән мозаика төзү, алтынлы һәм тамбурлы чигүдә) дә үсемлек үрентеләре (йөзем куагы ботагы) белән бизәкләү киң таралыш алган [Валеев], һәм, әлбәттә инде, алар бирелеше белән берберсеннән аерылып торганнар.

Чүкеп эшләнгән татар тәңкәләрендәге пальма үрентесе төшерелгән иконографик сурәтләрне без Алтын Урда чоры металл эшләнмәләре белән бәйләп карыйбыз. Бу мотивның берничә вариантын ачыклауга ирешә алдык. Вариантлылык гадиләштерүгә нигезләнә: оста, карауга ук мотивның асылына төшенү өчен, берничә юнәлеш сызыгы калдыра. Бу, эшләнмәне озак вакыт дәвамында бер урында җитештерү нәтиҗәсендә, мотивның халык сәнгатенә якынаюы хакында сөйли. Болгар беләзекләре өслегенә арыслан башын гәүдәләндерү дә шуңа охшаш күренешләрдән санала [Калинин].

Гомумән, татарлар тарафыннан чүкеп бизәлгән зәркән эшләнмәләрнең эстетик зәвыгын аңлау, эчтәлекләренең яшерен мәгънәсенә төшенү мөселман сәнгате принциплары контекстыннан башка мөмкин дә түгел. Әйтик, ислам сәнгатендә нәфислек төшенчәсе күләмне өч үлчәмле модельләштерүне күздә тотмый, ә өслекне сәнгати бизәүгә нигезләнә [Стародуб, с. 25]. Мөселман бизәлеше өчен нәфис сәнгатьтә өслекнең шартлы бирелеше форманың ике үлчәмле модельләштерелүеннән гыйбарәт. Бу фактор татар зәркәнчелегендә киң рельефлы итеп чүкеп бизәкләү үсешенә йогынты ясый. Шул ук чорларда Идел буеның Ярославль, Түбән Новгород, Кострома шәһәрләрендә исә төп урынны рельефлап чүкү били [Постникова-Лосева, с. 48].

Аллаһы Тәгаләнең исемнәрен данлау мөселман мәдәниятен формалаштыручы фактор булып санала. Үсемлек мотивлары ислам мәдәниятендә оҗмах метафорасын тәшкил итә [Шамсутов, с. 25] һәм, сүзнең график гәүдәләнеше [Шукуров, с. 46] белән бергә, сәнгати киңлекнең төп идеясен билгели. Коръәндә

күрсәтелгәнчә, хак диндәгеләр көчле үрентегә, сабакка тиңләштерелә [Коран, 48:29]. Мөселман сәнгатенең барлык өлкәләрендә дә чагылыш тапкан дини-эстетик күзаллаулар нәтиҗәсендә иҗат ителгән орнаментларның мотивлары «Җәннәт (оҗмах) бакчасы»ның метафорик образын гәүдәләндерүгә хезмәт иткән.

Татар чүкеп бизәкләү сәнгатендә тагын *канатларын җәеп торган кош* мотивы да киң таралыш алган. Алар түгәрәк тәңкәләргә төшерелгән каллиграфик композициянең өстәге юлының өстенә яки астагы юлының астына урнаштырыла. Эчтәлектән аңлашылганча, ул, төрки традицияләргә нигезләнеп, һавада оя корып, кешеләргә бәхет китерүче мифик Һомай кошы белән дә бәйләнгән [Черемисин]. Борынгы һәм кайбер хәзерге төрки халыклар тылсымлы Һомай кошы, һавадан төшеп, кешеләрне яклый, аларның балаларын саклый дип ышаналар [Король, с. 142].

Нәтиҗә ясап әйткәндә, Идел буендагы Казан татарларының зәркән сәнгатендә чүкеп (кыртләп) бизәкләү ысулы үсеш алган. Нигездә тәңкәләрне чүкеп бизәкләгәннәр. Бизәкләүнең төп мотивларын каллиграфик текст, геометрик характерда бирелгән пальма үрентеләре һәм канатларын җәйгән кош тәшкил иткән. Катнаш бизәкләр төшерүнең буыннан буынга күчә баруы һәм зәркәнчелек технологиясе үсеше татарларның милли (этник) тарихы белән бәйле. «Технология-орнамент» комплексы XIII гасырда – XIV гасыр башында Алтын Урда синкретик сәнгате (торевтика) йогынтысында ныклап формалаша, һәм Дәште Кыпчак шәһәр мәдәнияте өчен яңа булган сыйфатларны чагылдыра.

Әдәбият

Валеев Ф.Х. Татарский народный орнамент. Казань-Чебоксары: РГУП «Чебоксарская типография № 1», 2002. 296 с.

Веймарн Б.В. Классическое искусство стран ислама. М.: Искусство, 2002. 496 с.

Воробьёв Н.И. Казанские татары [этнографическое исследование материальной культуры дооктябрьского периода]. Казань: Таттосиздат, 1953. 383 с.

Даркевич В.П. Светское искусство Византии. Произведения византийского художественного ремесла в Восточной Европе X–XII веков. М.: Искусство, 1975. 352 с.

Даркевич В.П. Художественный металл Востока VIII–XIII вв. Произведения восточной торевтики на территории европейской части СССР и Зауралья. М.: Либроком, 2010. 186 с.

Денике Б. Архитектурный орнамент Средней Азии. М.; Л.: Изд-во Всесоюзной Академии архитектуры, 1939. 228 с.

Донина Л.Н. Отражение мусульманской идентичности татар в ювелирном искусстве: на примере каллиграфического орнамента на чеканных бляхах // Историческая этнология. 2017. Т. 2. № 1. С. 64–79.

Донина Л.Н., Суслова С.В. Технико-технологические особенности казанско-татарской филиграни: этно-археологическое исследование // Поволжская археология. 2017. № 4 [22]. С. 222–236.

Калинин Н.Ф. Болгарское искусство в металле. Казань, 1946.

Коран / Перевод смыслов и комментарии Валерии Пороховой. М.: Аль-Фуркан, 1997. 800 с.

Король Г.Г. Искусство средневековых кочевников Евразии. Очерки. М.; Кемерово: Кузбасвузиздат, 2008. 332 с.

Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусства. Т. 3. Алматы: Өнер, 1994. 248 с.

Постникова-Лосева М.М. Русская золотая и серебряная скань. М.: Искусство, 1981. 288 с.

Путешествие Ибн Фадлана: волжский путь от Багдада до Булгара. Каталог выставки. Гос. Эрмитаж. М.: Изд. дом Марджани, 2016. 560 с.

Ремпель Л.И. Искусство Среднего Востока. Избранные труды по истории и теории искусств. М.: Советский художник, 1978. 288 с.

Саблуков Г.С. Сведения о Коране, законоположительной книге мухаммеданского вероучения. Казань: Комиссия миссионерского противомусульманского сборника при Казанской духовной академии, 1884.

Сокровища Золотой Орды. Каталог выставки. СПб., 2000. 346 с.

Стародуб Т.Х. Исламский мир. Художественная культура VI–XVII веков: архитектура, изображение, орнамент, каллиграфия. М.: Восточная литература, 2010. 225 с.

Сычёва Н.С. Ювелирные украшения народов Средней Азии и Казахстана XIX–XX веков. Из собрания Государственного музея искусства народов Востока. М.: Советский художник, 1983. 180 с.

Усманов М.А. Золотая Орда: истоки и наследие // Сокровища Золотой Орды. Каталог выставки. СПб., 2000. С. 26–53.

Фёдоров-Давыдов Г.А. Искусство кочевников и Золотой Орды. Очерки культуры и искусства народов Евразийских степей и золотоордынских городов. М.: Искусство, 1976. 228 с.

Фонякова [Чувило] Н.А. Прикладное искусство Хазарии второй половины VIII – начала X вв. по материалам художественной металлообработки. Казань: Институт истории АН РТ, 2010. 168 с.

Халиков А.Х. Происхождение татар Поволжья и Приуралья. Казань: Татар. кн. изд-во, 1978. 160 с.

Черемисин Д.В. К ирано-тюркским связям в области мифологии: Богиня Умай и мифическая птица // Народы Сибири: история и культура. Новосибирск, 1997.

Шамсутов Р.И. Слово и образ в татарском шамаиле от прошлого до настоящего. Казань: Татар. кн. изд-во, 2003. 200 с.

Шитова С.Н. Башкирская народная одежда. Уфа: Китап, 1995. 240 с.

Шукуров Ш.М. Искусство и тайна. М.: Алетейа, 1999. 247 с.

Донина Лариса Николаевна,
сәнгать фәннәре кандидаты, ТР ФА Ш. Мәрҗани исемендәге
Тарих институтының этнологик тикшеренүләр бүлеге
өлкән фәнни хезмәткәре